

Η δημιουργία της ύστερης αρχαιότητας

PETER BROWN

Βιβλιοπωλείον της Εστίας 2001

Το 1971 ο Peter Brown εξέδωσε το βιβλίο "Ο Κόσμος της Ύστερης Αρχαιότητας" (The World of Late Antiquity). Αυτό το βιβλίο ανέλαβε τον μάλλον ασήμαντο όρο "Ύστερη Αρχαιότητα", που είχε μέχρι τότε υπάρξει σποραδικά, και του έδωσε νέα ορμή και σημασία. Σήμερα πλέον έχει επιβληθεί. Ο όρος αυτός είναι κρίσιμος διότι καλύπτει μια χρονική περίοδο έξι αιώνων (200 μ.Χ.-800μ.Χ.) και αντιλαμβάνεται ως σύνολο έναν ευρύτερο γεωγραφικό χώρο απ' ότι οι προηγούμενες περιγραφές. Η διεύρυνση στο χώρο και το χρόνο καθιστά κατανοητά ιστορικά γεγονότα που πριν ήταν "αόρατα". Εντάσσει σε ένα ενιαίο σύνολο τη Δυτική Ευρώπη, την Ανατολική Ευρώπη και την Ανατολική Μεσόγειο και ακολούθως μεταφέρει την προσοχή από τη Δυτική Ευρώπη στην Ανατολική Μεσόγειο. Ενώ, έως τότε, την έρευνα αυτής της περιόδου την απασχολούσε ένα αφήγημα "ακμής" και "παρακμής" και η μετάβαση από την Κλασική Αρχαιότητα στον "Μεσαίωνα", η παρένθεση της Ύστερης Αρχαιότητας καθιστά όλη αυτή τη συζήτηση υποερώτημα ενός άλλου μεγαλύτερου: Πώς ο ομοιογενής κόσμος της Μεσογείου του 200 π.Χ. διαιρέθηκε σε τρία ξένα και μάλλον ανταγωνιστικά σύνολα, την καθολική Δύση, το "Βυζάντιο" και το Ισλάμ; Το 1976, πέντε χρόνια μετά, ο Peter Brown έδωσε στο Πανεπιστήμιο του Harvard τις τέσσερις διαλέξεις που απαρτίζουν αυτό το βιβλίο και ασχολούνται όχι ακριβώς με την "Ύστερη Αρχαιότητα" αλλά με τη "δημιουργία" της ή αλλιώς με τις πολιτικές και πολιτισμικές αλλαγές που τη γέννησαν. Με δικά του λόγια: "Το διακύβευμα δεν είναι εάν, κάποια στιγμή μεταξύ του Μάρκου Αυρηλίου και του Κωνσταντίνου -δύο αυτοκρατόρων που, εκ παραδόσεως, θεωρείται ότι αντιπροσωπεύουν [...] τους δύο αντίθετους πόλους αφενός του παγανιστικού, κλασικού κόσμου και αφετέρου της Χριστιανικής, Ύστερης Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας- διαβήκαμε ένα σύνορο. Το πραγματικό πρόβλημα είναι τι σημαίνει για μια μεγάλη, παραδοσιακή κοινωνία να διαβεί ένα σύνορο." (σελ. 22)

Το εγχείρημα του Peter Brown απαιτεί μια ανθρωπολογική ματιά που προσπαθεί να "μπει" στη θέση του ανθρώπου της εποχής και συνδυάζει/ελέγχει τις πηγές. Έτσι μέσα από την αστρολογία και τη δαιμονολογία (σελ. 123-126) ή την

ασκητική (σελ. 148) καταλήγει σε πρωτότυπα, απρόσμενα, συμπεράσματα. Φωτίζει πτυχές πολιτισμικές και πολιτικές και επαναφέρει την πολυπλοκότητα μιας σειράς θεμάτων των οποίων οι προγενέστερες διαπραγματεύσεις δέχονται συστηματική κριτική, αρκετές φορές μάλιστα με χαρακτηριστική αγγλοσαξωνική ειρωνεία. Θα φτάσει μάλιστα να υπονοήσει πως "η σημερινή γνώση δεν μπορεί να κάνει τίποτε περισσότερο από το να απελευθερώσει την ιστορική φαντασία από τα στερεότυπα" (σελ. 104) κι εδώ είναι το σχεδόν συγκινητικό ή μεγαλειώδες του εγχειρήματος, το πως τα βάζει με μια σειρά από παραδοχές που έχουν αρκετούς αιώνες ιστορία πίσω τους και είναι ζυμωμένες με την ταυτότητα της Ευρώπης. Καταγγέλλει τον "ψεύτικο μελοδραματικό τόνο" των ερευνητών αυτής της εποχής (σελ. 22) και ονομαστικά απορρίπτει τη διατύπωση του Dodds (την οποία παραθέτει) και η οποία για να εξηγήσει κάποιο ιστορικό χαρακτηριστικό του τέλους της κλασικής εποχής μιλά "για έναν κόσμο που είχε τόσο στερέψει διανοητικώς, ήταν τόσο ανασφαλής από υλική άποψη, τόσο γεμάτος φόβο και μίσος" (σελ. 25), σε εκείνες τις εποχές δεν έλειπε η ψυχραιμία και η αστάθεια ήταν ίδια με αυτήν των προηγούμενων εποχών της "ακμής". Έπειτα ασχολείται και απορρίπτει τον πειρασμό να ερμηνεύσει κανείς τη θρησκευτική εξέλιξη της Ύστερης Αρχαιότητας με "τη θέση που θεωρεί ότι η ανάπτυξη του πολιτισμού της Ύστερης Αρχαιότητας οφείλεται στον άνεμο που έσπειρε σπόρους αγκαθιών στον περιποιημένο και καθαρό κήπο της κλασικής ελληνορωμαϊκής κουλτούρας" και "ως αιφνίδια, από έξω εισβολή «εβραϊκών», «ανατολικών», «λαϊκών» ή «προληπτικών» στοιχείων". Υποστηρίζει και εξηγεί πως οι αλλαγές αποτελούν ανακατανομή "συστατικών που επί αιώνες προϋπήρχαν στον μεσογειακό κόσμο" (σελ. 29) ή αλλού "τον 3^ο αιώνα, η ζωή των ανώτερων τάξεων του ρωμαϊκού κόσμου δεν κατέρρευσε υπό το βάρος εξωτερικών πιέσεων, αλλά εξερράγη" (σελ. 81). Καταλήγει κάποια στιγμή: "Η μετάβαση δηλαδή από την εποχή των Αντωνίνων στην εποχή του Κωνσταντίνου δεν σημαίνει πως μπαίνουμε σε μια περίοδο κατάρρευσης, χρεοκοπίας, αποδυνάμωσης, φτώχιας [...] αλλά μάλλον ότι μεταβαίνουμε [...] από μια εποχή ισορροπίας σε μια εποχή φιλοδοξίας" (σελ. 68). Συμπεράσματα που μέχρι χτες έμοιαζαν παράδοξα κι αν μιλήσουμε όχι για τον πανεπιστημιακό χώρο της ιστοριογραφίας αλλά για την περιρρέουσα νοοτροπία ακόμα και στους υπόλοιπους κλάδους των πανεπιστημίων, τα συμπεράσματα αυτά παραμένουν δυσθεώρητα. Σήμερα, σαράντα χρόνια μετά, διαβάζουμε ακόμα για τις "μη σκεπτόμενες μάζες" που, αφού εξηγηθεί, ειρωνεύεται αυστηρά ο Peter Brown (σελ. 31). Το βιβλίο αυτό φωτίζει τις κοινωνικές διαστάσεις των θεολογικών ζητημάτων ή καλύτερα του "Ιερού". Μιλά για ένα κλίμα, μια "κοινή" γλώσσα, της τότε εποχής, όσον αφορά την ισχύ και το ιερό, κοινή γλώσσα που αλλάζει από την εποχή των Αντωνίνων μέχρι τη μεταστροφή του Κωνσταντίνου. Σ' αυτό το πλαίσιο βλέπουμε σε πολλά σημεία πως η πορεία των Παγανιστών, των Χριστιανών αλλά και άλλων όπως οι Μανιχαίοι αλλά και οι Γνωστικοί είναι παράλληλη (π.χ. στις σελ. 48, 105-107, 120). Υπενθυμίζει το απλό γεγονός πως ο Πλωτίνος, ο Ωριγένης και ο Μάνης είναι σύγχρονοι. Από την εποχή των Αντωνίνων και μετά η εξουσία γίνεται όλο και πιο ιεραρχική και η κατανομή της εξουσίας δεν γίνεται στο εσωτερικό της πόλης με εξισορροπιστικούς μηχανισμούς "ισοτιμίας" και "φιλοτιμίας". Έχει πλέον να κάνει με τη σχέση που έχουν κάποιες οικογένειες με τον αυτοκράτορα και το περιβάλλον του. Έτσι διαλύονται οι τοπικές

δομές (σελ. 83-85) και χρειάζονται άλλοι μηχανισμοί και εργαλεία οργάνωσης π.χ. τα πράγματα γίνονται όλο και πιο ιδιωτικά κι έτσι π.χ. βλέπουμε η ανέγερση ιδιωτικών "μεγάρων" να παίρνει νέες διαστάσεις απαράδεκτες τους προηγούμενους αιώνες και ο *χρησμός* να χάνει σε βαρύτητα και το *όνειρο* και η ερμηνεία του να κερδίζει έδαφος.

Σε αυτή την πορεία αναδύεται ως κρίσιμο μέγεθος, ο "Ιερός άνδρας", ένας άνθρωπος με ειδική σχέση με το θείο, αυτός επικυρώνει και νοηματοδοτεί πολιτικές και πολιτισμικές σχέσεις. Η εξέλιξη αυτή αφορά όλα τα ρεύματα σκέψης, από τον Πλωτίνο και το Δημόνακτα μέχρι τον Παχώμιο και τον Αντώνιο και το Μάνη που αναφέραμε πιο πάνω η απόσταση είναι μικρή. Μέσα από πλήθος αναφορών και συνδέσεων ο Peter Brown εξηγεί γιατί αυτή η μετατόπιση είναι τόσο σημαντική ώστε να ολοκληρώνει την τρίτη ομιλία του με την φράση: "οι μοναχοί της Αιγύπτου διαδραμάτισαν, στη δημιουργία της Ύστερης Αρχαιότητας, ρόλο σημαντικότερο από το ρόλο του Κωνσταντίνου." (σελ. 132)

Τα συμπεράσματα του βιβλίου είναι σπουδαία. Ίσως όμως το πιο σημαντικό δώρο του να είναι η είσοδος σε έναν άλλο τρόπο αντίληψης του Αρχαίου και του "Ύστερου" κόσμου. Σε αυτή τη γοητευτική πορεία ανακαλύπτουμε πλήθος φωνές μέσα από διαθήκες, συμβόλαια, ανέκδοτα, μαρτυρίες και κατάλοιπα που συνήθως μοιάζουν λεπτομέρειες. Έτσι σε μίαν αποστροφή του βιβλίου παραθέτει ένα ανέκδοτο που έχει για μας αφ' ενός ιδιαίτερη γοητεία αφετέρου τεράστια σημασία για την ιστορία της Αθήνας διότι εικονογραφεί, όπως λέει ο Peter Brown, πως ο "αθηναϊκός παγανισμός" παρουσιάζει εντυπωσιακή συνέχεια αλλά με άλλο "τόνο" διότι πλέον "αποτελεί τη βάση της κυριαρχίας των διανοητικών ελίτ" με μικρή όμως λαϊκή υποστήριξη. Συγκεκριμένα περιγράφεται στη σελίδα 89 η θαυματουργική αποτροπή καταστροφικών σεισμών στην Αθήνα και την Αττική που έπληξαν όλη την Ελλάδα, μέχρι και την Κρήτη. Αυτό χάρις στις τιμές που αποδόθηκαν στον ήρωα Αχιλλέα από τον Ιεροφάντη Νεστόριο μετά από ένα "προφητικό" όνειρο. Όμως επειδή κανείς δεν τον πιστεύει (νομίζουν πως παραληρεί όταν αναφέρει το αποκαλυπτικό "όνειρο") αντί να τελέσει, όπως διέταζε το όνειρο, δημόσια τις τελετές τις τελεί με ένα αγαλματίδιο ιδιωτικά "στο μικρό του σπίτι".